

## **Тема: Рання класична натурфілософія**

- 1. Космоцентризм як парадигма античної філософії.**
- 2. Натурфілософія Фалеса.**
- 3. Вчення Анаксимандра про апейрон як субстанційний і генетичний початок буття.**
- 4. Тлумачення субстанції світу Анаксименом.**
- 5. Філософська концепція світу Геракліта.**

### **1. КОСМОЦЕНТРИЗМ ЯК ПАРАДИГМА АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ.**

Антична філософія зародилася не в етнічній Греції, Афінах, а в Іонії- грецьких колоніях на узбережжі Малої Азії. Іонійцям випала доля створити основи майбутнього розвитку духовних сил Греції, а своєю торгівлею, зокрема зі Сходом, покласти початок її могутності. У VII ст. до н. е. вони стали владиками всесвітньої торгівлі між Азією, Європою і Африкою. Тут накопичуються багатства всього світу, сюди проникає східна розкіш, краса і насолода зовнішнім боком життя. У той час, коли на європейському континенті панувала брутальність звичаїв, тут починає вже пробуджуватися розуміння почуття краси життя та його вищих інтересів. “Дух звільняється від турботи про щоденні потреби, - відзначає німецький філософ В.Віндельбанд, - і “жартома” творить витвори благородного вільного часу - мистецтва, науки” (Виндельбанд В. История древней философии. -К ., 1995. -С.29). В Іонії були досить розвинутими демократичні тенденції, які, зокрема, виразились у тому, що багаті верстви сприяли розвитку культури. їхні двори ставали зосередженням інтелектуального життя. Вони принадажують до себе поетів, засновують бібліотеки, дають підтримку будь-якому прагненню в галузі мистецтва і літератури. Не випадково Іонія стала батьківщиною лірики, епічної поезії, а пізніше - сатиричної поезії, так званої гномічної поезії - роздумів на моральні теми. Звідси вийшли Гомер, автор “Іліади” і “Одіссеї” , античний історик Геродот. Головним центром зародження науки і культури Стародавньої Греції було іонійське місто Мілет. Тут виникла перша філософська школа - Мілетська, до якої належать три перших старогрецьких

мислителі - Фалес, Анаксимандр та Анаксимен. 12 Російський дослідник історії філософії А.Чанишев вважає, що іонійська філософія - це протофілософія. Для неї характерні етичність і матеріалізм, наявність багатьох образів міфології, значних і цементів антропоморфізму, пантеїзму, відсутність власне філософії, коїтермінології і зв'язана з цим алегоричність. Однак, підкреслює він, іонійська філософія-філософія в основному смислі цього слова, тому що вже її перші творці прагнули зрозуміти той чи інший початок буття як субстанцію. Звідси певна системність їх поглядів; незважаючи на пережитки міфологічної образності іонійська філософія несе ж раціональна, бо вона виражається в міркуваннях і початках мислення у поняттях, які зримо просвічуються крізь образність (Чанишев А.Н. Курс лекцій по древней философии. - С . 125). Перше, що впадає в око допитливої людини, - це світ природи і його масштабом, різноманітністю та міццю. Звідси: думка, що осягає буття, розпочинається з осмислення природи. Природа уявляється як "все". Але це "все" сповнене мінливістю, взаємопереходами, народженням і відмиранням. Та при всьому цьому природа як "все" залишається. Завдяки чому? Що є тим постійним, що забезпечує єдність природи? З'являється думка про якийсь вічний першопочаток, з якого це "все" виникає - про "архе" (грецьк. - найперше, давнє). Процеси в природі уявлялися як робота гончара, який з глини виготовляє різний посуд. Виникало питання: що є тою "глиною", субстратом речей, першоматерією, з чого все виникає. І тому перше питання, що постало перед давньогрецькими мислителями, - що пвляє собою світова матерія і як перетворюється вона в окремі речі. Отже, на першому етапі розвитку античної філософії природа постала як її об'єкт, а першою проблемою цієї філософії була проблема пошуку вихідного початку буття. Буття - це філософська категорія, що позначає навколишній світ і об'єднує усі його явища, предмети і процеси їх спільною ознакою - існуванням. Тлумачення буття в історії філософії залежало головним чином від двох обставин: а) способу життя суспільства, рівня розвитку науки, матеріальної і духовної культури і б) місця людини в системі суспільних

відносин. В античній філософії на її ранніх стадіях існував речово-предметний підхід до проблеми буття та його субстанції. Основу буття 13 філософи вбачали у предметній, чуттєво-образній реальності. Це зумовлювалось двома причинами: 1. Перші античні філософи були фізиками (грецьк. - фюсис — природа), тобто природознавцями, натурфілософами. Арістотель називав їх фізіологами. 2. В античному суспільстві панував рабовласницький спосіб виробництва. Основний його виробник - раб був повного власністю рабовласника і функціонував у системі виробництва подібно до речових елементів виробничого процесу - знарядь праці. Давньогрецький філософ Платон називав раба знаряддям праці, що вміє розмовляти. Раб включався у виробництво примусово, тобто іззовні як речовий елемент; у ньому цінувалася лише фізична сила (звідси і його ціна). Раб був “річчю” такою ж і соціально. В римському праві, наприклад, на позначення раба існував термін “річ”. Водночас специфіка всього способу життя рабовласницького суспільства полягала в тому, що і раби, і вільні члени суспільства, навіть рабовласники вважали себе “пасивним знаряддям долі” - невблаганної і сліпої, “рабами долі”, знаряддям в її руках, “річчю природи”. Основною парадигмою античної філософії є космоцентризм, тобто центром буття вважався космос. Термін “космос” спочатку означав державний лад, “порядок” (Геродот), військовий стрій (Гомер), а також “дисципліну”, чинність у поведінці індивіда (до речі, від цього слова пішов термін “косметика” - вбрання жінки, що приводить її до “порядку”). У давньогрецькій філософії поняття космосу означало світакструктурно-організоване й упорядковане ціле. Вперше його як “світобудова”, “світ” вжив Геракліт (біля 500 р. до н.е.), а пізніше цей термін міцно увійшов у натурфілософський лексикон досократиків. Отже, космоцентризм - це постановка в центр філософського світосприйняття космосу як речово-тілесного порядку буття. Це, по суті, накладання земних відносин на всю природу. Космос живий, рухливий. Його уособленням виступають олімпійські боги. Він містить у собі макрокосмос (великий світ) і мікрокосмос (людину), що перебувають у єдності. Космос просторово

обмежений, матеріальний. Космоцентризм знайшов свій вияв перш за все у спробах з'ясувати першооснову буття у конкретно-речовій формі. Вперше це зробили представники мілетської школи Фалес, Анаксимандр, Анаксимен.

## 2. НАТУРФІЛОСОФІЯ ФАЛЕСА.

Першим філософом Стародавньої Греції, більше того — першим європейським філософом, і.к мовником першої філософської школи був Фалес. У літературі подаються різні дати його життя: 640-560 рр. до н.е. (Філософський і мциклопедичний словник. - К., 2002. - С.66); 624 - 546 (Читанка з II- 1 орії філософії. Кн. I. - С.95); 625 - 547 (Історія філософії: Підручник. - К., 2002. - С.63). Походив Фалес із багатой і знатной родини. >1 к громадянин Мілету брав участь у житті міста, був широковідомим у різних галузях знання. Його вважають главою “семи мудреців”. І Іольський історик філософії В.Татаркевич пише про нього, що він - гехнік, інженер, купець і мандрівник” (Татаркевич В. Історія філософії. - Т.І. - Львів, 1997. - С.20). В античності Фалесу приписували твори в прозі “Про начала”, Про сонцестояння”, “Про рівнодення”, “Морська астрологія”, які до нас не дійшли. Про його світобачення дізнаємося з творів Арістогсля (“Метафізика”), Діогена Лаертського (автора однієї з античних історій філософії “Про життя, вчення та вислови славетних філософів першої половини III ст.”) та деяких інших істориків філософії. Фалеса вважають першим ученим, астрономом і математиком Стародавньої Греції (свої перші наукові знання одержав у Вавілонії, Єгипті і Фінікії). До його наукових досягнень зараховують: передбачення часу повного для Іонії затемнення сонця 28.05.585 р. до н.е. (хоч мислитель не розумів процесів, що в цей час відбувалися на небі, а просто опирався на ту періодичність, яку знайшли в затемненнях жерці Єгипту, Шумеру); відкриття річного руху сонця, вирахування днів сонцестояння і рівнодення; розділення небесної сфери на п'ять зон; запровадження календаря, визначення тривалості року 365 днів і розділення їх на 12 місяців по 30 днів, при якому 5 днів випадали, як це було в Єгипті. В галузі математики (геометрії) Фалес встановив теорему рівності вертикальних кутів, рівність

трикутників із рівною стороною і рівними кутами, що прилягають до неї; вписав у коло прямокутний трикутник; знав спосіб вимірювати висоту пірамід і відстань кораблів у морі. В галузі політики - за його планом іонійські поліси утворили політичний союз, який допоміг їм у відстоюванні своєї незалежності. Фалес, як і інші іонійські філософи, намагався з'ясувати закономірності світобудови. За це над ними насміхалися, з них кепкували. 15 Навіщо думати про будову світу, світопорядок, коли й устрій земного життя приносить стільки турбот? Із задоволенням розповідали, як одного разу Фалес, вийшовши вночі спостерігати світила, впав у колодязь, і служниця сказала йому: “Що є на небі, ти бачиш, а що під ногами, не бачиш”. Як філософ Фалес увійшов в історію тим, що першим вказав на субстанцію буття, визначальну якість якого становить життя (життєдайність). Цією субстанцією він вважав воду (“Все з води”). Вода, згідно з його вченням, є універсальним чинником усього існуючого в чотирьох головних значеннях: - все виникло з води, тобто вода є генетичним початком усього, вихідним станом буття (першобуття); - все складається з води, тобто вода є субстратом речей; - вода є життєдайною силою, якою дається життя, а відтак утворюється і підтримується існування всього; - вода є фізичною основою світу, адже земля плаває на поверхні безмежного океану. Що спонукало Фалеса вважати воду, а не інший вид матеріальності, першопочатком природи? Можливо, тут діяла спадщина міфології, в якій Океан - бог води вважався прабатьком усього. Вода - філософське переосмислення Океану. Однак найбільш вірогідно, що мислитель зробив цей висновок завдяки спостереженням за певними явищами. Вода легше всього бачиться і в твердому, і рідкому, і газоподібному станах. На це вказує Арістотель у своїй “Метафізиці”: “Ймовірно, що він (Фалес. - авт.) вивів ці погляди (на воду. - авт.) з того спостереження, що їжа всіх істот волога і що власне тепло народжується з води і живе за її рахунок, а те, з чого (все) виникає, - це... і є основою всіх (речей). Ось чому він прийняв ці погляди, а також тому, що сперма всіх (живих істот) має вологу природу, а початок і причина росту (істот), що містять вологу, - вода” (Читанка з історії філософії.

Кн. І. - К., 1992. -С .96). Вода, в тлумаченні Фалеса, не просто рідина, а вода “розумна”, божественна. Друга його теза після “Все з води” - “Все має душу”. Діоген Лаертський пише про Фалеса: “Космос, з його слів, одухотворений і повен божественних сил” (Там само). Боги - діючі в світі сили; вони є також душами як джерела саморуху тіл. Так, наприклад, магніт має душу, тому що притягує залізо. 16 Фалес і є насамперед філософом тому, що він думку про мсршопочаток світу почав обґрунтовувати, доводити. А щодо тези П се має душу”, то вона свідчить про те, що він почав замислюватися і шд причинами змін та руху, що відбуваються у природі, і шукав такі причини у внутрішній природі речей. Однак значення Фалеса як фундатора філософської думки передусім не в конкретних космологічних тезах, а у відкритті нового типу мислення, основу якого складає універсальне питання цілковито умо- . іядної природи, щорозв ’язується вчасними, особистими (вільними від авторитету культурної традиції) міркуваннями того, хто мислить.

### 3. ВЧЕННЯ АНАКСИМАНДРА ПРО АПЕЙРОН.

Анаксимандр (бл.610 - 540 рр. до н.е.) - учень і послідовник Фалеса. Є автором першого філософського твору, написаного прозою, - “Про природу”, який поклав початок багатьом однойменним творам перших давньогрецьких філософів. Від нього уціліло декілька слів. Анаксимандр першим вжив термін “архе” (першопочаток), увів термін “закон” (переніс його з юридичного поняття на трактування природи). Наукові інтереси Анаксимандра: географія, фізика, походження життя і людини, будова світу. Він запровадив у Греції сонячний годинник, побудував модель небесної сфери - глобус, уперше створив географічну карту. Анаксимандр, як і Фалес, намагався з’ясувати першооснову буття. Але якщо Фалес шукав першопочаток світу, з якого все виникло, серед речовин, відомих емпіричним шляхом, тобто спостереженням, то він вважав, що світова речовина повинна бути безмежною, щоб не вичерпатися у творенні. Тому першопочаток світу не слід шукати серед речовин, що сприймаються емпірично, бо всі вони обмежені. Характеристикою світової речовини є безмежність у просторі і часі. Таким

“нескінченно всеохопним” є апейрон. Це те спільне, що лежить в основі і води, і вогню, і землі, і повітря, не будучи жодним із них. Із слів Анаксимандра, що збереглися, апейрон вічний (“не знає старості”), що він “безсмертний і незнищуваний”, знаходиться у вічному русі. Те, що у Фалеса залишається чуттєво-конкретним, Анаксимандр перетворив у категорію філософського світогляду та абстрактного мислення. Апейрон не тільки субстанційний, але й генетичний початок Космосу: з нього не тільки все складається, але й виникає. Анаксимандр здійснив першу спробу побудувати наукову картину світу, пояснити його множинність, походження живого, а також людини. Космогенез, за Анаксимандром, має три основні етапи: 1) виокремлення з “нескінченного всеохопного” світового зародка; 2) поділ останнього і поляризація протилежностей (холодне вологе ядро і гаряча вогненна кора); 3) взаємодія і боротьба “гарячого і холодного”, що породжує впорядкований космос. Це відбувається таким чином. Знаходячись у русі, апейрон виділяє протилежності - вологе і сухе, холодне і тепле. Спочатку з апейрона виділяється сухе і холодне, внаслідок чого утворюється земля. Вологе і холодне утворюють воду, вогонь і тепле - повітря, сухе і гаряче - вогонь. Потім у центрі збирається як найтяжче земля, оточена водою, повітряною та вогненною сферами. Спочатку земля була у вологому стані, потім поступово під дією сонячного тепла висихала. Під дією небесного вогню частина води випаровується і утворюється суша. Над нею небесна сфера - сонце, місяць, зірки. До незаперечних заслуг Анаксимандра належить перша догадка про самозародження життя. Живе зародилося на межі моря і суші з ілу під дією небесного вогню. Перші живі істоти жили в морі. Потім деякі з них вийшли на сушу, скинувши зі себе луску, стали сухопутними тваринами. Від тварин пішли люди: людина зародилася в утробі якоїсь великої риби і, досягнувши дорослого віку, вийшла на сушу. Філософія Анаксимандра - наївний матеріалізм. Вона містить також елементи діалектики: думку про вічність руху апейрона, про виділення з нього протилежностей і утворення з них чотирьох

стихій. Вчення про походження живого з неживого, людини від тварин - ідея еволюції природи.

#### 4. ТЛУМАЧЕННЯ СУБСТАНЦІЇ СВІТУ АНАКСИМЕНОМ.

Анаксимен (бл. 585 - 525 рр. до н.е.) - учень і наступник Анаксимандра. Є автором твору "Про природу", з якого до нас дійшло декілька фрагментів. Про його життя і діяльність майже нічого не відомо. Анаксимен не утримувався на висоті абстрактного мислення і її повертається від метафізичного способу мислення до фізичного, шукаючи світову речовину між емпірично відомими речовинами. І якою першоосновою світу він вважав повітря. Хоч першооснову світу Анаксимен вбачав в одній з природних стихій, чим зробив крок назад від Анаксимандра, однак вчення останнього не пройшло мимо його учня: він наголосив, що повітря є (>є імежним першопочатком, тобто володіє тією ж властивістю, яку має апейрон. Обравши першопочатком світу повітря серед інших природних стихій, Анаксимен керувався міркуванням, що таким першопочатком може бути лише те, що володіє процесом утворення, виникнення всіх речей. Якраз повітря, на його думку, є найбільш живим і вічно рухомим із відомих елементів світу. Воно володіє процесами розрідження і згущення, які ведуть до утворення речовин і стихій. З повітря через розрідження утворюється вогонь, потім ефір, а через згущення - вітер, хмари, дощ, вода, земля. Анаксимен, отже, підійшов до ідеї діалектики перетворення кількісних змін у якісні. Повітря, за Анаксименом, є не тільки першоосновою космічних стихій, але й початком, джерелом життя і психічних явищ. У повітрі - початок і тіла, і душі. Душа - це дихання, подув вітру. З повітря Анаксимен виводив також богів. Боги - це модифікація матеріальної субстанції. Таким чином, історичне значення Мілетської філософської школи полягає у заснуванні інтелектуальної традиції послідовного осмислення певної філософської проблематики на ґрунті єдиної теоретичної настанови.

#### 5. ФІЛОСОФСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ГЕРАКЛІТА.

До іонійської філософії належить Геракліт (біля 540 - 475 рр. до н.е.). Родом із міста Ефеса (тому його часто називають Геракліт Ефеський). Належав до аристократичного царсько-жрецького роду, але в часи його життя влада царів давно була скинута, і Геракліт жив бідно й самотньо. Його перу належить твір “Про природу”, від якого збереглося біля 130 фрагментів. Насамперед слід відзначити особливості стилю філософського мислення Геракліта: він метафорично-символічний, образний; в ньому відсутні чіткі визначення, строго окреслені поняття, однозначні висловлювання. За глибину та неоднозначність думок, висловлюваних часто-густо в притчах, насичених метафорами та алегоріями, загадках, хитромудрих образах і поняттях, Геракліт одержав прізвисько “Темний”: глибина його думок непрозора, затемнена стилем його мислення. Сократ говорив про його філософію: “Те, що я зрозумів, досконале. Думаю, що таким і є те, що я не зрозумів. Між тим, для цього потрібен деллонський водолаз”. Як і мілетські філософи, Геракліт вважав, що всі речі виникли з речовинного першопочатку. Таким першопочатком він визнавав вогонь (тут слід зауважити, що для стародавніх народів вогонь був речовиною. Вони не розуміли, що він не є речовиною, а процесом окислення з виділенням тепла і світла). Чим пояснити, що саме вогонь привернув увагу Геракліта? Якщо до нього філософи робили наголос на питанні: “Що?” (Що є світ? Що є початком світу?), то Геракліт поставив питання: “Як?” (Як слід мислити, щоб одержати достовірне знання?). На думку Геракліта, світ слід розуміти як потік, що увесь час тече - “Panta gei”, “усе тече, усе змінюється”, і не можна в одну і ту ж ріку вступити двічі. Розгортаючи свої думки, він дає відповідь на запитання, що саме тече, іуди тече. У течії, у становленні перебувають чотири світові стихії — вогонь, повітря, вода і земля. Енергію цьому рухові дає вогонь як найперша і найдинамічніша стихія: “Цей космос, один і той же для всіх, не створив ніхто з богів, ніхто з людей, але він завжди був, є і буде вічно живим вогнем, що рівномірно спалахує, рівномірно згасає” (Читанка з історії філософії. Книга I. - С.99). У Геракліта вогонь є субстанцією, першопочатком буття: все походить із вогню і у вогонь

перетворюється; все обмінюється на вогонь і вогонь на все, подібно до того, як золото на товар, а товар на золото. Виникнення космосу з вогню Геракліт називав “шляхом вниз” і “шляхом вгору”. Діоген Лаертський так передає думку філософа: “Вогонь - першоеlement, і всі речі - обмінний еквівалент вогню - виникають з нього шляхом розрідження і згущення... Згущуючись, вогонь зволожується і, стискаючись, стає водою; вода, тверднучи, перетворюється на землю: це дорога вниз. Земля, у свою чергу, знову розтоплюється (плавиться), з неї виникає вода, а з води - все інше... це шлях вгору” (Там само. - С.98). 20 Все це відбувається за рахунок смерті одного і народження іншого: “Вогонь живе смертю землі, повітря живе смертю вогню, вода живе смертю повітря, а земля - смертю води... Смерть землі - народження води, смерть води - народження повітря, (смерть) повітря - (народження) вогню, і навпаки” (Антология мировой философии. Ашичность. -С.27). З вогню, за Гераклітом, виникають не лише матеріальні тіла, але й душі. Душа матеріальна; це сухий вогонь. Душі виникають шляхом випарування з вологи. Філософ розрізняв “вологу душу” - погану, а найкращою, наймудрішою вважав “суху душу”. В основі процесів виникнення і відмирання знаходиться Логос - єдиний світовий закон, який ними управляє. Слід зазначити, що поняття логосу у давньогрецькій філософії має понад 30 значень - “слово”, “поняття”, “судження”, “думка”, “основа” тощо. У Геракліта, що ввів цей термін у філософію, логос означає всезагальний закон і розумну основу світу, які є вічними, постійними і необхідними. Логос надає ритм невинним змінам і взаємопереходам речей, тобто зумовлює розумний порядок. Джерело всіх змін Геракліт вбачав у єдності і боротьбі протилежностей. Єдність протилежностей забезпечує стабільність і гармонію світу, а їх боротьба - рушійна сила розвитку: “Все виникає через протилежності” (Читанка з історії філософії. Книга I. - С.98). “Боротьба - батько всього і цар всього” (Антология мировой философии. Античность. - С.28). Перебуваючи в єдності, протилежності переходять одна в одну: “холодне нагрівається, гаряче охолоджується” (Там само. - С.27). І протилежності не абсолютні, а відносні:

“морська вода для риб і ниття, і спасіння, а для людей загибель і отрута”, “найпрекрасніша мавпа огидна у порівнянні з людським родом” (Там само). Геракліт одним із перших торкнувся проблем пізнання. Він бачив труднощі, що стоять на шляху пізнавальних можливостей людини: “Природа... любить ховатися”. Вища мета пізнання - пізнання Логосу. Однак його пізнати важко і дано не всім. Як пише пізньоантичний філософ Секст Емпірик, “на думку Геракліта, людина володіє двома засобами пізнання: чуттєвим сприйняттям і логосом” (Там само. - С.29). Тобто Геракліт розрізняв чуттєвий і раціональний рівні пізнання. 21 Водночас Геракліт розумів, що просте накопичення знань - це ще не розум і не мудрість: “Багатознання розуму не навчає” (Там само. - С.30). На його думку, багатознання не дає єдиної картини світу. А що дає таку картину? Знання всезагального, вічного, тобто логосу. Таким чином, місце Геракліта в історії філософії визначається тим, що він є засновником діалектичного мислення, яке намагається різноманітність сущого звести до певної його внутрішньої енергетики. Внесок мислителя у філософію - це ідеї мінливості і розумності світу (логос, космічний розум).

**ВИСНОВКИ:** Перший, іонійський, період античної філософії ознаменований пошуками відповіді на корінні питання буття та його першооснови - субстанції, сутності пізнання. В її лоні зародилася діалектика, погляди на закономірність світового розвитку.